

VAN STRAAT TOT STROOM

bouwhistorische en archeologische gegevens over Hinthamerstraat 102-104 en Louwse Poort

H.W. Boekwijt en E. Nijhof

Veel middeleeuwse huizen in de binnenstad van 's-Hertogenbosch zijn gebouwd op percelen die zich uitstrekken vanaf de straat tot één van de vele takken van de Dieze. In 1990 vond een bouwhistorisch onderzoek plaats in het pand Hinthamerstraat 104, gelegen op de linker (westelijke) hoek van het straatje de Louwse Poort. In hetzelfde jaar werd een archeologisch onderzoek uitgevoerd op een hierachter gelegen terrein aan de Dieze, ter plaatse van het kort daarvoor gesloopte gebouw van de voormalige Sint Annaschool. Tussen deze lokaties bevindt zich het in 1971 gerestaureerde pand Louwse Poort 2-4, waar door architect J. van der Eerden tijdens de restauratie waarnemingen zijn verricht met betrekking tot de bouwgeschiedenis van dat huis. Ir H.W. Boekwijt en drs E. Nijhof, resp. bouwhistoricus en archeoloog verbonden aan de Bouwhistorische en Archeologische Dienst van de gemeente 's-Hertogenbosch, geven met de resultaten van deze onderzoeken een totaalbeeld van het bouwen en wonen op een terrein tussen 'straat en stroom' door de eeuwen heen.

Situering in de stad

De onderzochte gebouwen en het opgravingsterrein zijn gelegen op de oostelijke uitloper van de natuurlijke dekzandrug waarop 's-Hertogenbosch is ontstaan. Globaal gezien loopt deze dekzandrug door de

stad langs de noordzijde van de Hinthamerstraat, Markt en Hoge Steenweg, alwaar deze zijn hoogste punt bereikt. Aan de noordzijde van deze zandrug stroomt een tak van de Dieze, de van oorsprong natuurlijke rivier de Aa. Aan de overzijde van dit water bevond zich een laaggelegen veengebied.

De Louwse Poort ligt op ongeveer 350 meter buiten de oudste Bossche stadskern, die omstreeks 1200-1225 omsloten werd door de eerste stadsmuur. Uit eerder archeologisch onderzoek is reeds gebleken dat al vroeg in de dertiende eeuw langs de Hinthamerstraat bewoning heeft plaatsgevonden buiten deze stadsommuring.¹ Pas rond het midden van de veertiende eeuw zouden deze huizen definitief binnen de bescherming van een tweede ommuring komen te liggen.

In het voorgaande werd al opgemerkt dat de in 1990 bouwhistorisch en archeologisch onderzochte locaties zich bevinden op een strook grond die zich uitstrekt tussen (Hint-hamer-) 'straat en stroom'. In 's-Hertogenbosch heeft een groot aantal middeleeuwse huiserven een dergelijke karakteristiek: zo hebben de huiserven aan de noordzijde van de Hoge Steenweg en de westzijde van de Verwersstraat en Postelstraat een vergelijkbare ligging. Op de smalle, diepe percelen zijn de huizen meestal gebouwd aan de straat, op het achtererf bevinden zich veelal losse achterhuizen of bedrijfsgebouwen die konden worden bevoorraadt vanaf het water. Langs het onderzochte perceel aan de Hint-

hamerstraat loopt de Louwse Poort. Het straatje wordt als steeg in de zestiende-eeuwse Bossche schepenprotocollen vermeld.² Het leidde naar de 'Lijkpoort' van het klooster van de Zusters van Orthen die zich omstreeks 1424 hadden gevestigd op het laaggelegen gebied achter de Dieze.³ De naam Louwse Poort dateert overigens pas uit de zeventiende eeuw. Het straatje is vernoemd naar Peter de Louw. Deze notaris en rentmeester kocht in 1652 het voormalige refugiehuis van het klooster Mariënkroon en Mariëndonk, dat zich bevond aan de overzijde van de Binnendieze, temidden van de erven en gebouwen van de Zusters van Orthen.⁴

Langs de westzijde van de Louwse Poort zijn tussen 'straat en stroom' huizen gebouwd, zoals ondermeer te zien is op een foto die dateert van vóór de bouw van de Sint Annaschool in de jaren vijftig. Het pand Louwse Poort 2-4 was in die periode enigszins terugliggend ten opzichte van de aangrenzende huizen gesitueerd, in het verlengde van een achterhuis van Hinthamerstraat 102, dat deels ook achter het hoekpand Hinthamerstraat 104 is gebouwd. Het verspringen van de rooilijn ter plaatse wijst op een bijzondere ontwikkeling.

Geschreven bronnen

Een waardevolle historische bron wordt gevormd door de hertogelijke cijsboeken van 1520 en 1573. Hierin werd de aan de hertog van Brabant verschuldigde erfbelasting bijgehouden. Uit het cijsboek van 1520 blijkt dat de percelen van Hinthamerstraat 104 én het linker buurpand 102 aanvankelijk één geheel vormden en in die periode in bezit waren van Goswinus Stewech. Hij werd aangeslagen voor een perceelsbreedte van 38 voet (= 10,5 m), hetgeen ongeveer overeenkomt met de gezamenlijke breedte van Hinthamerstraat 102 en 104.⁵ De diepte van het erf werd, zoals gebruikelijk, in de cijsboeken niet vermeld, de cijs werd uitsluitend berekend op basis

Afb. 1 Hinthamerstraat 102 en 104, zoals thans nog aanwezig (Foto Bouwhistorische en Archeologische Dienst van de gemeente 's-Hertogenbosch, BAD).

van de perceelsbreedte. Gewoonlijk strekten de erven zich uit tot aan de Dieze. Eventuele bezittingen aan de overzijde van het water werden apart vermeld en berekend. Goswinus Stewech betaalde echter in 1520 ook nog een extra cijs voor een stuk grond dat zich hoogstwaarschijnlijk bevond achter het huis aan de Hinthamerstraat alsmede voor een brug over de Dieze met een trap naar het water.⁶ Deze extra heffing kan wellicht worden verklaard uit het feit dat de achterbebouwing geïoriënteerd was op een openbare weg, die vanaf de zeventiende eeuw Louwse Poort heet.

In het cijsboek van 1520 worden na Goswinus Stewech twee eigenaren vermeld die het totaalbedrag voor het perceel aan de Hinthamerstraat en het aanvullend deel bij het water (25 penningen) betalen in de verdeling van 13,5 penningen (Hinhamerstraat

102) en 11,5 penningen (Hinthamerstraat 104).⁷ Hieruit kan de conclusie getrokken worden dat het huis met bijbehorend erf vanaf die tijd gesplitst is.

Aan de hand van het standaardwerk van Van Sasse van Ysselt over de Voornamen huizen en gebouwen van 's-Hertogenbosch (3 dln., 1910-1914) en het boek van Mosmans, Oude namen van huizen en straten te 's-Hertogenbosch (1906) konden - met enig voorbehoud - een aantal latere gegevens in de archieven opgespoord worden.⁸

Van Sasse van Ysselt behandelt het perceel zelf niet, maar wel het aan de andere zijde van de Louwse Poort gelegen zogenaamde Hooghuis van Megen, een eveneens zeer interessant pand (deel 3, p. 140-147). In diverse perioden blijken beide gebouwen dezelfde eigenaars te hebben gehad.

In 1596 heet het pand op de westhoek van de Louwse poort de Witte Lelie en het is dan eigendom van de familie van Boxmeer, bierbrouwers in het huis van Megen. De ligging wordt omschreven als: 'tussen het huys van Megen, de susteren van Orten poorte tussen beyde liggende aen d'een syde, ende tussen huys en erve der kynderen Geerlix van Broegel aen d'ander syde, streckende van de gemeyn straete tot erfynisse der susteren van Orten'.⁹ Hieruit kan men opmaken dat de naam Zusters van Orthenpoort toen nog niet exclusief verbonden was aan de huidige poort en straat van die naam die eveneens naar het uitgestrekte kloostercomplex van deze zusters leidde.

Bij een verkoop van het huis van Megen in 1649 wordt het naastgelegen perceel In den Gulden Wan genaamd met als eigenaar Johan van Boxmeer. Tussen beide panden ligt een poort en gang waarmee men naar het convent van de Zusters van Orthen gaat.¹⁰

De volgende vermelding die we gevonden hebben dateert uit 1681 als Johan Dirckx van Velp bij testament 'de huysinge de Wan' in de Hinthamerstraat naast het huis van Megen aan zijn echtgenote legateert.¹¹

In 1711 verkopen de kinderen van Christoffel van Rijn het Hooghuis van Megen met brouwerij aan Johan Ouwers; het buurpand wordt dan De Vergulde Wan genoemd met 'een ganck en poorte tusschen beyde, genaamt d'Louwspoort'.¹² Tegelijk verkopen deze kinderen dit hoekhuis wat omschreven wordt als 'een huys en erve met syn rechten en toebehoorten genaamt de Witte Lelie en oock de Wan nu d'gekroonde Leers staende alhier in de Hinthamerstraat t'hoogh huys van Megen ex uno, een ganxken tusschen beyde, huys en erve Gojaert van Oerschoot ex alio, strekkende van de voors. gemeene straet tot op erve Sr. Johan van Heesch'. Het pand was indertijd door Christoffel van Rijn verkregen van Beatrix Bos, weduwe Jan van Velp en het wordt nu verkocht aan Nicolaes van Mackelenburgh, burger en schoenmaker alhier. De koopprijs bedroeg 735 gulden met 138 gulden aan lasten.¹³

Bovenstaande archiefgegevens zouden nader uitgewerkt moeten worden; zo'n onderzoek vergt echter veel tijd. Met name moet bekeken worden hoe de schriftelijke bronnen corresponderen met de in dit artikel beschreven bouwhistorische en archeologische gegevens. Is met de Witte Lelie / Wan / Gekroonde Laars alleen Hinthamerstraat 104 bedoeld of ook nummer 102? Zijn de erachter gelegen panden tot de Dieze hiervan afgesplitst? Ook kan met de Bossche protocollen misschien verder terug in de tijd gegaan worden.

Zo wordt de ligging van het huis van Megen in akten uit 1533 en 1544 omschreven als 'in vico Hynthamerensi inter domum et hereditatem Magistri Arnoldi Coelborner ex uno et inter hereditatem sororum de Orthen domus Sancti Andreae, sitam ibidem juxta vicum praedictum ex alio'.¹⁴ Uit deze akten en de eerder genoemde van 1596 is mogelijk af te leiden dat de Zusters van Orthen in de zestiende eeuw eigenaar waren van het straatje, dat later de Louwse Poort zou gaan heten, of van aan dat straatje gelegen percelen tussen Hinthamerstraat en Dieze.

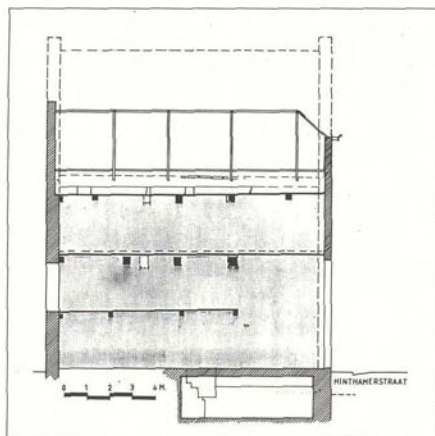
Bouwhistorisch onderzoek: het dertiende-eeuwse stenen huis aan de Hinthamerstraat

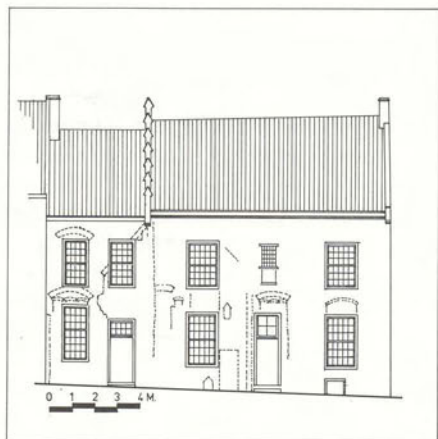
Bij het bouwhistorisch onderzoek is gebleken dat de bouwgeschiedenis van het huis Hinthamerstraat 104 nauw samenhangt met die van het linker buurpand Hinthamerstraat 102. In de huidige situatie heeft het pand Hinthamerstraat 104 evenals het buurpand een negentiende-eeuwse voorgevel (afb. 1). Hierachter gaan twee laat-middeleeuwse huizen met tongewelfde kelders schuil. Deze gaven aanvankelijk de indruk dat hier sprake is van twee, voor 's-Hertogenbosch gangbare vijftiende- of zestiende-eeuwse huizen met jongere voorgevels. Bij het onderzoek van de rechter zijmuur en de achtergevel van Hinthamerstraat 104 is echter geconstateerd dat dit pand deel heeft uitgemaakt van een vroeg bakstenen huis dat groter was dan het huidige pand. Afgaande op de toegepaste baksteenformaten en de wijze van metselen (in 'vlaams verband') kan worden geconcludeerd dat het pand in de tweede helft van de dertiende eeuw is gebouwd. De fundering van de negentiende-eeuwse voorgevel bestaat uit een 72 cm dikke muur gemetseld in dezelfde dertiende-eeuwse bakstenen. Gezien de zwaarte van de fundering kan worden aangenomen dat ook de oorspronkelijke voorgevel van het huis geheel in steen was opgetrokken. Op zolderniveau werd aan de achterzijde van het gebouw een aanwijzing gevonden hoe de oorspronkelijke achtergevel eruit heeft gezien; het gebouw had vermoedelijk een trapgevel, waarvan slechts de restanten van de onderste 'trede' als bouwspoor bewaard zijn gebleven. De huidige top van de achtergevel is in de negentiende eeuw tot stand gekomen. De linker zijmuur, die een gemeenschappelijke scheidsmuur vormt tussen nrs. 102 en 104, is van jongere datum. Deze is als 'losse' muur binnen het grotere dertiende-eeuwse huis gemetseld met behulp van overwegend hergebruikte bakstenen. Hier-

door is een betrouwbare datering van de bouw van deze scheidsmuur op basis van de steenformaten moeilijk te geven. Op grond van de aangetroffen houten balklagen zal de bouw van deze tussenmuur in de vijftiende of eerste helft van de zestiende eeuw hebben plaatsgevonden en zal waarschijnlijk samenhangen met de in de cijsboeken vermelde opsplitsing van het brede huis. De totale breedte van het dertiende-eeuwse huis (circa 8 m inwendig, 9,20 m uitwendig) kan worden gereconstrueerd op basis van een waarneming van het muurwerk in de kelder van het buurpand nr. 102. Hier zijn nog de zij- en achtermuur van het brede dertiende-eeuwse huis waarneembaar met daarin dezelfde grote bakstenen, in vlaams verband gemetseld.

Het brede huis Hinthamerstraat 100, het linker buurpand van Hinthamerstraat 102-104, is in de negentiende eeuw ontstaan na samenvoeging van twee smalle middel-eeuwse huizen. In de kelder van dit pand is de zijmuur van het dertiende-eeuwse huis nog zichtbaar. Het rechter deel van Hinthamerstraat 100 is namelijk zonder 'eigen' zijmuur tegen het oude stenen huis aangebouwd. Op deze plaats is te zien dat de fun-

Afb. 2 Doorsnede Hinthamerstraat 104 en aanzicht van de rechterzijmuur (Tekening BAD).

Afb. 3 Louwse Poort 2-4: aanzicht voorgevel met bouwsporen uit oudere perioden (naar opmeting van J. van der Eerden).

deringsconstructie van het dertiende-eeuwse huis bestaat uit bakstenen poeren met daartussen gemetselde grondbogen.

In de rechter zijmuur van Hinthamerstraat 104, grenzend aan de Louwse Poort, zijn sporen teruggevonden van balkopleggingen van de dertiende-eeuwse verdiepingsvloer, die op dezelfde hoogte heeft gelegen als de huidige vloer (afb. 2). Hieruit kan worden opgemaakt dat het circa 11 m diepe huis oorspronkelijk was onderverdeeld in drie balktraveeën waar de tussenafstand van de (moer-)balken aldus circa 3,50 meter bedroeg. Het pand had blijkbaar een opbouw van een hoge begane grond, verdieping en zolder. Vermoedelijk was er ook een kelder aanwezig ofschoon er geen gegevens bekend zijn over dertiende-eeuwse vloerniveaus van begane grond of kelder. Afgaande op archeologische waarnemingen elders in de Hinthamerstraat, waaruit is gebleken dat in de dertiende-eeuwse periode van de stad het straatniveau van de Hinthamerstraat naar schatting circa één meter onder het huidige peil gelegen heeft¹⁵, bevond de aanlegdiepte van de der-

tiende-eeuwse fundering zich ook in de beginfase waarschijnlijk ruim voldoende onder het straatpeil om de aanwezigheid van een kelder aannemelijk te maken. Deze kelder zal dan als 'souterrain' gedeeltelijk onder en boven de grond hebben gelegen. De huidige kelders onder de huizen nrs. 102 en 104 zijn bij de opsplitsing van het brede huis in de vijftiende of vroege zestiende eeuw voorzien van tongewelven. Opmerkelijk is daarbij dat in de huidige situatie de kelder onder nr. 104 alleen aan de voorzijde van het pand is gesitueerd, terwijl het linker buurpand nr. 102 geheel onderkelderd is. Tot de verbouwing in 1990 was nog een tussenverdieping ('insteekverdieping') aan de achterzijde binnen het pand aanwezig, daterend uit de zeventiende eeuw. Deze zal echter hoogstwaarschijnlijk een dertiende-eeuwse voorganger hebben gehad, afgaande op de vondst van een oorspronkelijke deuropening op dit vloerniveau in de achtergevel. Deze opening bevindt zich gedeeltelijk achter de latere scheidingmuur tussen Hinthamerstraat 102 en 104 en was destijds bij de opsplitsing van het brede huis dichtgemetseld.

In Hinthamerstraat 104 zijn geen sporen teruggevonden van een oorspronkelijke dertiende-eeuwse stookplaats. Deze zal zich vermoedelijk hebben bevonden tegen de linker zijmuur van Hinthamerstraat 102. In dit huis zijn, afgezien van de kelder, tot dusver geen bouwhistorische waarnemingen verricht. De stookplaatsen in Hinthamerstraat 104 bevonden zich tegen de linker zijmuur, die tot stand is gekomen bij de latere opsplitsing van het brede huis.

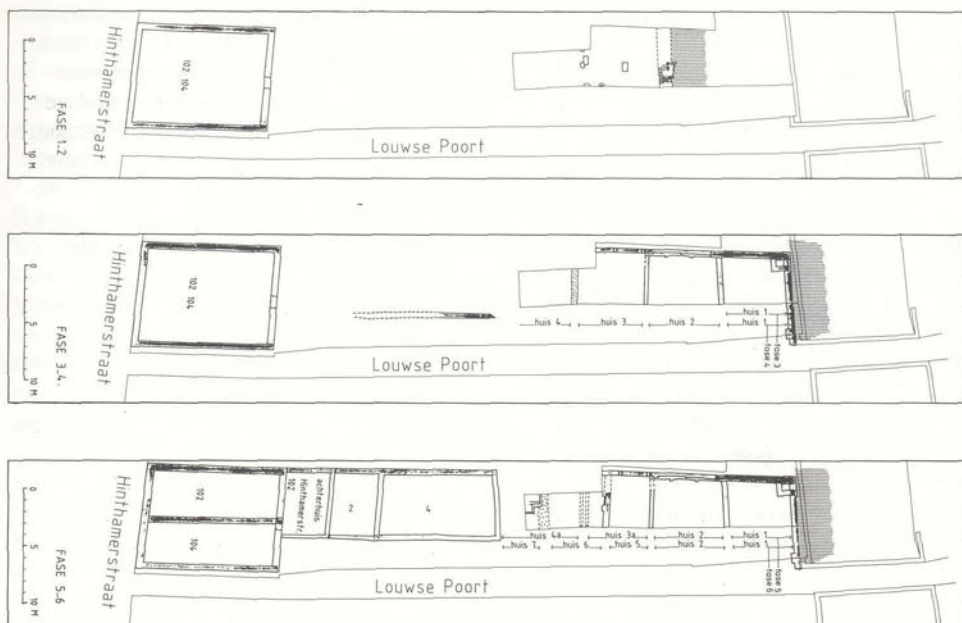
De bij de verbouwing van 1990 aangetroffen verdiepingsvloeren in het huis nr. 104 bestonden uit een vijftal traveeën moer- en kinderbalken, daterend uit de periode van de opsplitsing van het brede huis in twee panden. Het is opvallend dat hier, maar ook elders in 's-Hertogenbosch waarneembaar is dat de tussenafstand van dertiende- en

veertiende-eeuwse moerbalken (meer dan 3 m) doorgaans groter was dan in de vijftiende-eeuwse vloerconstructies (meestal circa 2,5 - 2,8 m)¹⁶. Eén moerbalk was nog voorzien van een sleutelstuk met een laat-gotische 'peerkraal'-profilering. Onder een andere moerbalk werd een natuurstenen console aangetroffen. Dit element was hergebruikt en zal oorspronkelijk deel hebben uitgemaakt van een venster, afgaande op de glassponning die erin was uitgehakt. De oorspronkelijke dakvoet van het huis zal in de vijftiende eeuw circa 45 cm zijn opgehoogd. Op het nieuwe metselwerk was daarbij een zandstenen goot aangebracht welke afwaterde naar de Hinthamerstraat. Later raakte ook deze goot buiten gebruik. De borstwering was in de negentiende eeuw opnieuw opgehoogd tijdens de bouw van de nu nog aanwezige kapconstructie.

Het brede achterhuis van Hinthamerstraat 102, dat voor een deel de achtergevel van nr. 104 overlapt, kon inwendig slechts in de kelder globaal worden onderzocht. Het zou in principe mogelijk zijn dat deze aanbouw, als smallere achtervleugel van de brede voorbouw, een onderdeel vormde van de dertiende-eeuwse opzet van het huis; de aanwezigheid van de hiervoor genoemde doorgang in de achtergevel maakt de aanwezigheid van een aanbouw immers aannemelijk. Het metselwerk in de kelder is echter in de huidige situatie vijftiende- of zestiende-eeuws. Ook de geveltop van het achterhuis heeft - voorzover zichtbaar - geen baksteenmetselwerk met afmetingen die een dertiende-eeuwse datering rechtvaardigen. Tijdens de restauratie van het naastliggende huis Louwse Poort 2-4 heeft architect J. van der Eerden in de scheidingsmuur tussen het achterhuis van Hinthamerstraat 102 en Louwse Poort 2 de restanten aangetroffen van een houtskeletconstructie.¹⁷ Wellicht is het achterhuis van Hinthamerstraat 102 gebouwd als - al dan niet gedeeltelijk - houten aanbouw die naderhand is 'versteend'.

Louwse Poort 2-4

Op basis van de destijds door architect Van der Eerden gedocumenteerde gegevens¹⁸ kan worden opgemaakt dat deze uit twee huizen bestaande bebouwing langs de Louwse Poort tot stand gekomen is in diverse bouwfases. De achtergevel van het pand is gelegen op de linker erfscheiding van het dertiende-eeuwse huis aan de Hintamerstraat (tussen nr. 100 en 102). Op basis van de waarnemingen door Van der Eerden en een bouwhistorische waarneming (1990) in de kelder van het pand, kan worden geconcludeerd dat de oorsprong van het huis moet worden gezocht in de eerste helft van de veertiende eeuw. In de kelder van het pand zijn restanten zichtbaar van de veertiende-eeuwse funderingsconstructie, bestaande uit bakstenen poeren en een grondboog. Boven maaiveld zijn de baksteenformaten kleiner en zijn vele stenen hergebruikt. De grote hoeveelheid bouwsporen duidt op meerdere verbouwingen van het huis. Globaal samengevat is de verdere bouwgeschiedenis te verdelen in twee fasen. Met de nodige voorzichtigheid kan worden gesteld dat het pand wellicht na de stadsbrand van 1419 zal zijn herbouwd op de bestaande veertiende-eeuwse fundering. Aanvankelijk was het linkerdeel (nr. 2) slechts één verdieping hoog en had een lessenaarsdak, geplaatst tegen de zijmuur van het rechterpand (nr. 4). Hierna, vermoedelijk in de vijftiende of vroege zestiende eeuw, werd ook het linkerpand met een verdieping verhoogd en voorzien van een zadeldak in het verlengde van het rechter huis. In de voorgevel zijn onder meer bouwsporen zichtbaar van ontlastingsbogen die behoord hebben tot een vensterindeling met drielicht-kozijnen, welke later is gewijzigd in de huidige raamindeling (afb. 3). De achttiende-eeuwse schuiframen zijn tijdens de restauratie gereconstrueerd. Het vijftiende-eeuwse kloosterkozijn op de verdieping van nr. 4 is eveneens tijdens de restauratie gereconstrueerd op basis van de aan-

Afb. 4 De resultaten van het bouwhistorisch en archeologisch onderzoek en de opmetingsgegevens van het pand Louwse Poort 4; fase 1 1250-1300, fase 2 1275-1325, fase 3 1325-1350, fase 4 1350-1400, fase 5 1400-1450, fase 6 1450-1600 (Tekening BAD).

getroffen bouwsporen. In de voorgevel zijn ook sporen van een oudere deuropening en enkele dichtgemetselde nisjes te zien ('kaarsnissen'). Dergelijke muurnissen werden doorgaans binnenshuis toegepast. Hieruit blijkt dat er aan straatzijde tegen de gevel een uitbouw heeft gestaan. Door architect Van der Eerden zijn deze en enige andere bouwsporen geïnterpreteerd als de restanten van een uitgebouwde traptoren. Deze verklaring is plausibel, vooral ook omdat in de verdiepingsvloeren van het huis geen sporen zijn aangetroffen van oorspronkelijke vloerdoorbrekingen ('ravelingen') die behoord hebben bij een inwendig trappenhuis. De stookplaatsen van het linker- en rechterpand bevonden zich tegen de dwarsmuren.

Het archeologisch onderzoek: bewoningsgeschiedenis

De natuurlijke ondergrond bestaat uit dekzand dat hier tijdens de laatste ijstijd door de wind is afgezet. Op dit dekzand heeft zich een zogenaamd podsolprofiel¹⁹ gevormd, waarvan tijdens het onderzoek op verschillende plaatsen restanten zijn aangetroffen. Op grond van de hoogteligging van dit zand zijn er aanwijzingen dat vlak langs de Dieze (Aa) een laag natuurlijk dekzandruggetje langs het riviertje heeft gelopen, dat mogelijk als een oeverwal geïnterpreteerd kan worden. Deze hoge dekzandruggen, direct aan het water gelegen, waren reeds vanaf de prehistorie zeer geliefde vestigingsplaatsen voor bewoning. Tijdens de opgraving zijn enkele scherven gevonden daterend uit de ijzertijd, bewoningssporen zijn echter niet aangetroffen. Deze zijn aantoonbaar vanaf

de middeleeuwen na de stichting van de stad 's-Hertogenbosch. Chronologisch kunnen de volgende fasen worden onderscheiden (zie ook afb. 4):

Fase 1 (1200-1275)

De oudste sporen van bewoning zijn de verkleuringen van een aantal vergane houten palen die duiden op bebouwing (woonhuis?) uit de dertiende eeuw. Helaas is de opgegraven oppervlakte te beperkt om een beeld van de plattegrond en functie van de bebouwing te kunnen vormen. Waarschijnlijk heeft de Dieze in deze periode nog geen beschoeiing gehad en moet er een natuurlijke, geleidelijk aflopende oever geweest zijn.

Uit deze oudste bouwfase dateren een aantal greppels, die evenwijdig aan de Dieze lopen. Mogelijk dat deze greppels als erf-scheiding gefungeerd hebben of langs de oorspronkelijk houten huizen gelopen hebben en dienden als afwatering. In één van de greppels werd een houten mesheftje gevonden, versierd met gotische motieven.

Fase 2 (1275-1325)

Aan het einde van de dertiende eeuw wordt het houten gebouw vervangen door een huis op bakstenen poeren. Van dit gebouw zijn slechts twee bakstenen poeren aangetroffen, zodat van dit huis ook geen plattegrond vast te stellen is. Het in het bouwhistorische verslag genoemde stenen huis aan de Hinthamerstraat dateert uit dezelfde periode. Op grond van de beschikbare gegevens is het niet mogelijk om een direct verband tussen het huis aan de Hinthamerstraat en het archeologisch onderzochte huis vast te stellen. Een onderlinge relatie in de sfeer van woonhuis en bedrijfsgebouw kan echter niet uitgesloten worden. Eveneens wordt in deze fase langs de Dieze een beschoeiing van houten palen met daarop een bakstenen (keer-?)muur aangelegd. De Dieze is in deze periode vrij ondiep. Een veenachtige laag met vergane plantenresten wijst erop dat er een rijke oeverbegroeiing

aanwezig was. In dit pakket is huishoudelijk afval aangetroffen daterend uit het einde van de dertiende en begin van de veertiende eeuw. Aardige vondsten uit deze afval laag zijn scherven van een voorraadpot uit Elmpt en een grote voorraadkan met ijzerengobe uit Langerwehe²⁰ (afb. 5). Bijzonder is de vondst van een benen schrijfstiftje. Dergelijke schrijfstiftjes werden gebruikt om op een houten schrijfplankje (wastafeltje) in bijenwas teksten te schrijven. Meestal zijn de bij archeologisch onderzoek gevonden schrijfstiften van brons vervaardigd, benen schrijfstiften komen aanzienlijk minder voor omdat been in de bodem zeer snel vergaat.

Fase 3 (1325-1350)

In deze periode vinden ingrijpende wijzigingen plaats. Er worden grote hoeveelheden zand in de Dieze gestort om land aan te winnen en om op deze wijze de percelen vanaf de Hinthamerstraat te vergroten. Een gevolg hiervan was dat de Dieze in noordelijke richting is opgeschoven.²¹ Rond 1325 wordt aan de Dieze, op het stuk grond dat door het opschuiven van de Dieze was ontstaan, een groot stenen woonhuis aangelegd (huis 1). De noordelijke muur fungeerde tegelijkertijd als kademuur van de Dieze. Opvallend is dat de westelijke muur (achtergevel) exact in het verlengde van de huidige scheidingsmuur van Hinthamerstraat 100 en 102 ligt. Na het archeologisch onderzoek is in de bouwput ten behoeve van de nieuwbouw op dit terrein nog een waarneming verricht. Hierbij kon een muur loodrecht op de muur langs de Dieze worden opgemeten. Vastgesteld kon worden dat de breedte van het huis binnenwerks 6 m is geweest. Belangrijk is de constatering dat de muur langs de Dieze zich ten zuiden van de zijmuur als één bouwphase voortzet. Het is dan ook niet uitgesloten dat het huis onderdeel heeft uitgemaakt van een groter complex. Zowel het ontbreken van de voor-gevels van de veertiende-eeuwse huizen en het doorlopen van de Diezemuur in één

bouwfase wijzen erop dat de Louwse Poort in deze periode smaller moet zijn geweest. In de funderingssleuf van dit huis werd een klein ijzeren knijpschaartje gevonden dat uit het eerste kwart van de veertiende eeuw dateert.

Fase 4 (1350-1400)

Kort na de bouw van het stenen huis aan de Dieze wordt, in de tweede helft van de veertiende eeuw, ten zuiden hiervan een drietal nieuwe huizen gebouwd (huis 2,3,4). In totaal hebben er dus in de veertiende eeuw op het opgegraven terrein vier percelen gelegen. Duidelijk is dat in deze periode de verkaveling op de Louwse Poort is geöriënteerd. Helaas zijn bij het archeologisch onderzoek de voorgevels van deze huizen niet aangetroffen. Als gemeenschappelijke achtergrens hebben zij de reeds genoemde muur die vanaf de Hinthamerstraat tot aan de Dieze loopt. De overige huizen, in zuidelijke richting, zijn naderhand voorzien van nieuwe achtergevels waarbij de oorspronkelijke veertiende-eeuwse verdwenen zijn. Huis 2 was in de veertiende eeuw voorzien van een grote schouw in de achtergevel. Deze schouw kreeg rond het midden van de zestiende eeuw een achterwand voorzien van haardstenen. Dit zijn speciale van vuur-

vaste klei gebakken stenen voorzien van ingestempelde voorstellingen, die in een driehoekige vorm in de schouw gemetseld werden. Helaas was slechts één haardsteen in de schouw overgebleven, met de voorstelling van een borstbeeld van een vrouw. Duidelijk waren de sporen van een negental haardstenen naast elkaar herkenbaar. Een zevental los gevonden haardstenen hebben ongetwijfeld ook tot deze schouw behoord. Zij zijn voorzien van voorstellingen met onder andere een mannen- en een vrouwenportret, het wapen van Karel V, de Hubertuslegende (afb. 6).

In de vijftiende eeuw wordt de zuidelijke muur van huis 1 vervangen. Hierbij wordt het opgaande muurwerk gesloopt en wordt op de veertiende-eeuwse fundering een nieuwe muur opgetrokken.

Fase 5 (1400-1450)

In de eerste helft van de vijftiende eeuw worden de huizen 3 en 4 gesloopt en vervangen door twee nieuwe panden op dezelfde plaats, de huizen 3a en 4a. Deze twee huizen zijn niet voorzien van een gemeenschappelijke muur maar hebben ieder een eigen zijmuur, gescheiden door een osendruppe (een smalle strook tussen twee huizen ten behoeve van de afvoer van het regenwater).

Fase 6 (1450-1600)

Al vrij snel worden in de tweede helft van de vijftiende eeuw de panden 3a en 4a gesloopt. Het direct aan het pand Louwse Poort 4 gelegen perceel heeft vanaf het einde van de vijftiende tot in de zestiende eeuw gedeeltelijk braak gelegen, op het noordelijke deel wordt huis 5 aangelegd. Tussen huis 5 en het pand Louwse Poort 4 worden in de zestiende eeuw twee huizen (huis 6 en 7) gebouwd, het huis 7 is uitzonderlijk smal en is slechts 3 m breed. In dit huisje bevindt zich een zeer klein keldertje, aangelegd in de tweede helft van de zestiende eeuw. In het eerste kwart van de zeventiende eeuw wordt het keldertje ge-

Afb. 5 Aardewerk uit de vullingslagen van de Dieze voordat deze rond 1300 wordt verlegd. Links een voorraadpot uit Elmp, rechts een voorraadkan uit Langerwehe (Foto BAD).

sloopt en met puin en huishoudelijk afval dichtgeworpen. Tot de vondsten behoren de restanten van een tweetal vetvangers met braadspitopleggers²², die gebruikt werden voor het roosteren van het vlees.

Latere ontwikkelingen

Uit het archeologisch onderzoek is over de periode na 1600 relatief weinig informatie. Dit hangt samen met het feit dat er in deze periode geen huizen in het geheel nieuw gebouwd worden. Veelal vinden er verbouwingen plaats die geen sporen in de ondergrond achterlaten. In de achttiende en negentiende eeuw worden de huizen 5 en 6 halverwege het huis in tweeën gedeeld door een dwarsmuur. In huis 7 wordt tevens een keldertje aangelegd in de achttiende of negentiende eeuw. In een nog latere fase wordt in deze kelder onder de vloer een waterput aangelegd. Het is waarschijnlijk dat een aantal muren die gedeeltelijk uit de veertiende en vijftiende eeuw stamden, en nog overeind stonden, pas in deze eeuw gesloopt zijn ten behoeve van de in de jaren vijftig gebouwde school.

Opgravingsput 2

Ten westen van de perceelsscheiding, die de achtergevels vormden van de panden aan de Louwse Poort, is een kleine opgravingsput langs de Dieze aangelegd. In deze put kon worden vastgesteld dat de thans nog bestaande Diezemuur hier later is aangelegd dan de reeds eerder beschreven Diezemuur. In de vijftiende of zestiende eeuw wordt deze muur vervangen. Uit het archeologisch onderzoek op dit terrein kan dus worden vastgesteld dat de kademuur van de Dieze hier per perceel aangelegd is, en dat er dus geen sprake is van een aanleg van de Diezemuur in één periode.

Uit de veertiende of vijftiende eeuw dateert een gedeelte van een oorspronkelijk rond stookgedeelte van vermoedelijk een oven-tje. Helaas was maar een zeer klein gedeelte

bewaard gebleven als gevolg van latere verstoringen. Om deze reden is het ook moeilijk de oorspronkelijke functie vast te stellen. Mogelijk dat we hier moeten denken aan oventjes die samenhangen met een functie binnen bierbrouwerijen, een broodbakoven-tje of een stookplaats die samenhangt met lakenververijen.²³

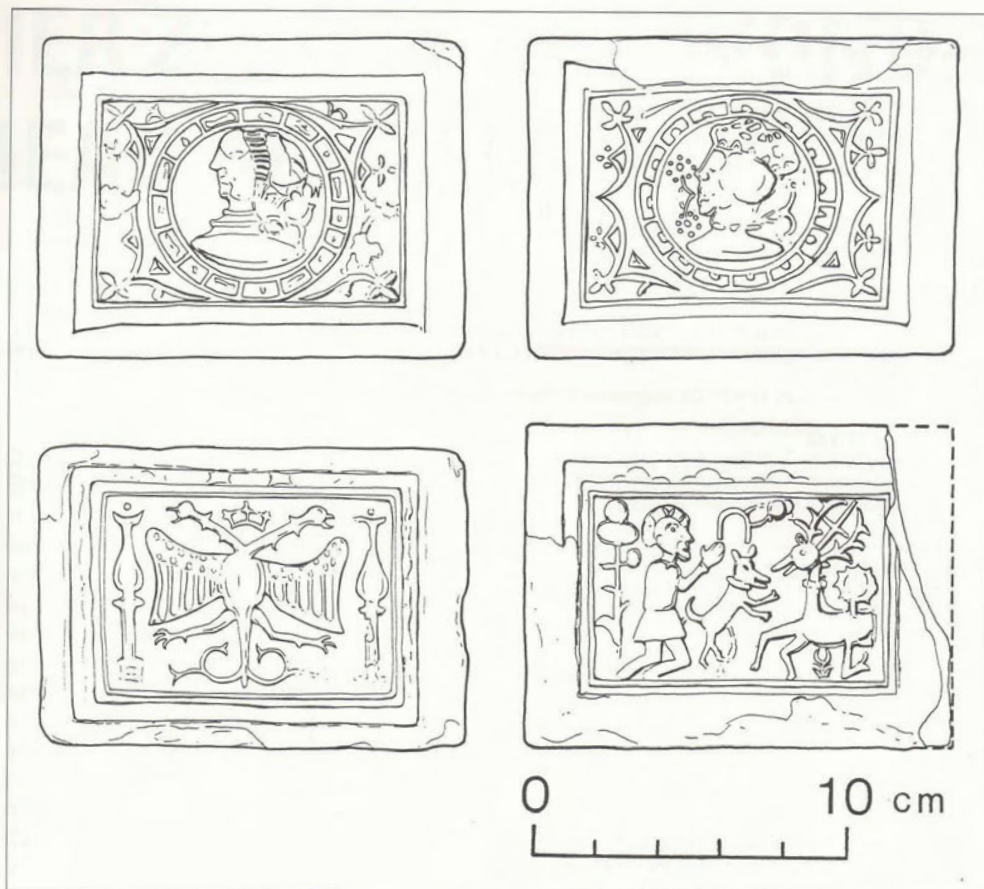
Conclusie bouwhistorisch en archeologisch onderzoek

De oudste bebouwing is aangetroffen op het achterterrein en dateert uit de periode 1200-1275. Het betreft hier een houten gebouw waarvan de functie niet bekend is. Uit deze periode dateren greppels die evenwijdig aan de Dieze lopen.

Tegen het einde van de dertiende eeuw wordt aan de Hinthamerstraat een groot bakstenen huis gebouwd. In dezelfde periode wordt op het achterterrein het geheel in hout uitgevoerde huis vervangen door een houtskelet huis op bakstenen poeren. Ook uit deze periode dateren een aantal greppels, die evenwijdig aan de Dieze lopen. De Dieze lag in deze periode 11 m zuidelijker dan thans het geval is en was voorzien van een gecombineerde houten en bakstenen beschoeiing. Rond het midden van de veertiende eeuw wordt de Dieze opgeschoven en vindt op het terrein nieuwbouw plaats. De huizen die in deze periode gebouwd worden, zijn geheel van steen. De in de veertiende eeuw aangelegde Diezemuur wordt per perceel aangelegd, waardoor hierin onderlinge tijdsverschillen optreden.

De bebouwing is in deze periode met zekerheid geöriënteerd op de Louwse Poort. In de vijftiende en zestiende eeuw vindt een verdere opsplitsing en herverkaveling langs de Louwse Poort plaats. Het is dan ook zeker dat de Louwse Poort vanaf de derde fase (tweede kwart veertiende eeuw) aanwezig moet zijn geweest.

Het is echter niet met zekerheid te zeggen dat de Louwse Poort in de voorliggende

Afb. 6 Hardstenen afkomstig van de zestiende-eeuwse schouw, met portretten en voorstellingen van het wapen van Karel V en de Hubertuslegende (Tekening BAD).

periode reeds bestond. De greppels uit fase 2 kunnen hiervoor een aanwijzing zijn. Een belangrijke kavelscheiding is de grens tussen Hinthamerstraat 100 en 102 die zich tot aan de Dieze uitstrekt. Deze grens gaat zeker tot het eerste kwart van de veertiende eeuw terug, mogelijk reeds tot het einde van de dertiende eeuw. Het is dan ook niet uit te sluiten dat het hier om de grens van een perceel gaat, dat behoort tot de oudste uitgegeven kavels langs de straat. De breedte van dit perceel zou ongeveer overeenkomen met het dertiende-eeuwse ste-

nen huis aan de Hinthamerstraat, dat een breedte heeft van 9,2 m. De begrenzing aan de oostzijde van dit perceel is langs de Louwse Poort niet meer vast te stellen door de latere verbouwingsactiviteiten van de huizen langs dit straatje.

Uitgaande van de in het cijnsboek van 1520 vermelde breedte van 38 voet (10,5 m) zal deze grens ongeveer 1,3 m ten oosten van de huidige rooilijn van het hoekpand Hinthamerstraat en Louwse Poort hebben gelegen. De resultaten van het onderzoek versterken het beeld dat de Hinthamerstraat,

buiten de eerste stadsommuring al in een zeer vroeg stadium 'versteend' moet zijn geweest. Mogelijk dat de noordzijde door een gunstiger ligging (aan de achterzijde door de Dieze begrenst) in een vroeger stadium versteend is dan de zuidzijde van de straat.

Noten

1. De opgraving op het Sint Janskerkhof en bouwhistorisch onderzoek van huizen tussen Torenstraat en Sint Janskerkhof aan de Hinthamerstraat leiden tot deze conclusie. Publikatie van deze onderzoeken is in voorbereiding.
2. A.F.O van Sasse van Ysselt, De voorname huizen en gebouwen van 's-Hertogenbosch, deel III (1914) 143, 144.
3. Ibidem, 133, 148.
4. Ibidem, 148, 149.
5. Gemeentearchief 's-Hertogenbosch (GAHt), cijsboek 1520, fol. 19 (NB in fotokopie; het origineel berust in het Algemeen Rijksarchief te Brussel).
6. Ibidem.
7. Ibidem.
8. De archiefgegevens in deze paragraaf over de periode 1533-1711 zijn bijeengezocht en in de tekst verwerkt door de heer J. Buiks, medewerker van het Stadsarchief.
9. GAHt, Rechterlijk Archief (R) 1434 f 90.
10. GAHt, R 1522 f 9 vlg.
11. GAHt, Notarieel Archief (N) 2777 f 404.
12. GAHt, R 1704 f 210v.
13. GAHt, R 1704 f 211v.
14. GAHt, R 1320 f 25 en R 1340 f 307.
15. Opgraving Sint Janskerk 1984.
16. H. Boekwijt, 'Steinhäuser in 's-Hertogenbosch im 13. und 14. Jahrhundert', in: Hausbau in den Niederlanden, *Jahrbuch für Hausforschung*, 39 (Marburg, 1990) 179.
17. Vriendelijke mededeling J. van der Eerden.
18. Met dank aan J. van der Eerden voor het beschikbaar stellen van zijn documentaties.
19. Een podsol is een bodemkundig begrip. Het betreft hier een aanduiding voor een bepaald type natuurlijke bodem. Een natuurlijke bodem ontstaat gedurende een lange tijdsperiode onder gelijke klimaatsomstandigheden en onder invloed van een vegetatie. Bij een podsol vindt uitspoeling van humeuze delen en ijzer plaats die vervolgens in een diepere laag inspoelen. De uitspoelingslaag is door de uitspoeling loodgrijs van kleur geworden en de inspoelingslaag is door de afzetting van ijzer koffiebruin van kleur en kan uiteindelijk waterondoorlatend worden.
20. Elmpst bevindt zich nabij Roermond net over de Duitse grens. Langerwehe bevindt zich ten oosten van Aken.
21. In 1985 werd bij archeologisch onderzoek aan het Slijperstraatje (ongeveer 50 m ten oosten van de Louwse Poort) eveneens geconstateerd dat de Dieze in noordelijke richting is opgeschoven. Zie voor globale informatie betreffende deze opgraving: Hans L. Janssen, 'Räumliche Entwicklung und Hauskonstruktionen in 's-Hertogenbosch zwischen 1150 und 1350', in: Hausbau in den Niederlanden, *Jahrbuch für Hausforschung*, 39 (Marburg, 1990) 153-172.
22. Zie Hans L. Janssen en Eddie Nijhof, 'Four 16th-century redware spit-supports from 's-Hertogenbosch', in: David Gaimster en Mark Redknap, ed., *Everyday and Exotic Pottery from Europe c. 650-1900. Studies in honour of John G. Hurst* (Oxford, 1992) 345-358.
23. In 1993 werd tijdens een archeologisch onderzoek aan de Beurdsepoort een oventje gevonden dat mogelijk vergelijkbaar is met het exemplaar van de Louwse Poort.